

Yusif YUSİFOV,
ADPU-nun Azərbaycan Dilçiliyi
Kafedrasının dosenti, ümumi
dilçilik ixtisası üzrə professor

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Müəyyən bölgələrin kameral təsviri verilən kitabları tamamlayıb çap olunmaq üçün nəşriyyata təqdim etmək işini başa çatdırmaq, yerinə yetirmək xeyli vaxt, gərgin yaradıcılıq axtarışları böyük zəhmət, səbr, dözümlü, insan həyatının, fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə dair bilik, təhqiqatçılıq bacarığı, ruh yüksəkliyi, zehni əməkdən zövq almaq keyfiyyətinə yiyələnməyi tələb edir.

Müxtəlif coğrafi yerlərin, bölgələrin kameral tərtibi ilə bağlı xarici ölkələrin arxivlərindən tarixi sənədləri əldə edib toplaması, onları sistemləşdirməsi, tərcümə etməsi, üzərlərində yaradıcılıq axtarışları aparması, vətənimiz, dilimiz, xalqımız üçün olduqca dəyərli faktları aşkara çıxarması Nazir Əhmədlinin yaradıcı şəxsiyyətlərə məxsus ən başlıca xarakterik əlamətlərin ləyaqətli daşıyıcısı, Azərbaycanın qeyrətli oğlu olduğunu, fenomen səviyyəsinə ucaldığını söyləməyə imkan verir. Qiymətli tarixi faktları özündə qoruyub yaşatdığı üçün adı göstərilən əsər tarixçilər üçün çox dəyərli qaynaqdır.

Kitabda Osmanlı imperiyasının Şimali və Qərbi Azərbaycan ərazilərini XVI əsrin sonlarında və XVIII əsrin əvvəllərində fəth edərkən hər iki halda təhrir dəftərləri tərtib etdikləri, bu dəftərlərin "müfəssəl" və "icmal" dəftərləri adlarında iki tipdə olduğu göstərilir.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin 1593-cü il tarixli icmal dəftərinə görə bu əyalətin 36 nahiyəyə bölünən 7 sancaqdan ibarət olduğu, onlardan birinin 5 nahiyəyəli Axistabad sancağı adlandırıldığı, bu sancağa Axistabad (başqa adının Böyükçay), Quzey, Güney, Dağlıq İncə və İncə nahiyələrinin daxil edildiyi diqqətə çatdırılmışdır.

Qazax sancağı adı ilə XVIII əsrdə Tiflis əyalətində verilmiş Axistabad sancağına gəlincə, bu inzibati ərazi vahidinin tabeçiliyinin dəyişdirilməsinin səbəbinin buranın hələ 1723-cü ildə, yəni Gəncə-Qarabağ əyalətinin ələ keçirilməsindən əvvəl könüllü olaraq Osmanlı hakimiyyəti altına keçməsi olduğu, oranın Osmanlılar tərəfindən ələ keçirilmiş Tiflis əyalətinin tabeçiliyinə verildiyi diqqətə yönəldilməlidir.

Nazir Əhmədli bu məsələnin üzərində xüsusi dayanmağın lazım gəldiyini söyləyir. O, tarixi qaynaqlara söy-

kənərək xalqımızı maraqlandıran bilgilər verməyi məqsəduyğun saymış və A.Bakıxanovun yazdıqlarına diqqəti yönəltmişdir: "Gəncə və Qarabağ hakimləri Ziyadoğlu ləqəbi ilə Xudafərin körpüsündən başlayaraq Sınıq körpüdən yuxarı olan Şülvəvər kəndinə qədər hökmranlıq edirdilər. Bunlar Muğanın böyük şurasında Nadir şah səltənətinə razılıq verməyib Səfəviyyə dövlətinin bərqərar olmasını tələb edirdilər. Buna görə Nadir şah İran səltənəti taxtına oturunca onların özəmət və iqtidarını qırmaq istəyərək, Qarabağ əhalisinin bir çoxunu Xorasana köçürdü. Bərgüşat və Xəmsə mülklərini onların ixtiyarından çıxarıb, Azərbaycan sərdarına tapşırırdı, Qazax və Borçalı mahalı əhalisini Gürcüstan valisinin ixtiyarına verdi. Bu səbəbdən həmin xanlar çox zəif düşüb, ancaq Gəncə ətrafının hökmranlığı ilə kifayətlənirdilər.

Mirzə Adıgözəl bəyin öz "Qarabağnamə" əsərində həmin faktı təkrar etdiyi göstərilir.

Lakin 1736-cı ildə şah seçilən Nadirin haqqında söhbət açılan əraziləri 7 il sonra, yəni 1743-cü ildə Tiflis əyalətinin tərkibinə verdiyi üçün yuxarıda diqqətə çatdırılan mülahizələrin müəyyən şübhə doğurduğu göstərilir. "Əgər Nadir şah Şahverdi xandan qisas almaq istəsəydi, çox güman ki, 7 il gözləməzdi. Yuxarıda da göstəriləyi kimi, həmin ərazilərin Tiflis əyalətinin tərkibinə qatılması prosesi Osmanlılarla başlamışdı, həm də Gəncə-

qeydə alınması barədə məlumat verilmişdir. Məsələn, Yanıqtəpə kəndini 1862-ci ildə Qıraq Kəsəmənd kəndindən bura köçən sakinlərin yaratdıqları, Ağstafa kəndinin sakinlərinin Kolağır kəndindən, Köhnə Əskipara kəndinin sakinlərinin çoxunun Tatar Əskiparası kəndindən, Ağkuhlu (haqqıxılı) kəndinin sakinlərinin Alpout kəndindən gəldikləri aydınlaşdırılmışdır. Cəfərli kəndindən Qıraq Kəsəməndə xeyli köçənlərin Qazaxlı kənd sakinlərinin əksəriyyətinin Qazaxbəyli, Salahlı və Çaxmaqlı kəndlərindən gəldikləri, Polad ayrımlı kəndini Quşçu Ayrımlı kəndindən gələnlərin Çaxmaqlı kəndini isə Salahlı kəndindən gələnlərin, Şıxlı kəndindən gələnlərin Məryəm Dərəsi kəndini saldıqları, yaratdıqları müəyyən edilmişdir.

Qazaxlı, qarapapaq, bayat, ayrımlı, qaraqoyunlu, qaraxanlı, qədirli, qaralar, kəngərli türk tayfalarının Qazax nahiyəsinin müsəlman türk əhalisinin etnik tərkibini formalaşdırdıqları, zaman keçdikcə bu tayfaların nəsilərinin qarışdığı və etnik birlik yaratdıqları, Tatlı kəndinin sakinlərinin isə İrandan buraya köçən tatarlar olduğu göstərilmişdir.

Türklərin Qazax qəzasının əsasən düzənlik hissəsində, ermənilərin isə dağlıq zonada, ruslara gəlincə onların buraya 1842-ci ildə köçürüldükləri və Qazax nahiyəsinin 2 kəndində - Qolovina, Yeni Dilican kəndlərində yaşadıkları göstərilmişdir. (s 24).

XÜSUSİ STATUSLU KİTAB

Qarabağ əyaləti digər qonşu əyalətlərdən xeyli böyük olduğuna görə idarəetmədə çətinliklər yaranırdı. Nazir Əhmədli həmin ərazilərin iqtisadi-siyasi və idarəetmə səbəblərindən Tiflis əyalətinin tərkibinə verildiyini göstərmişdir.

1728-ci ildə Osmanlıların tərtib etdiyi Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftərdə Tiflis əyalətinin tərkibinə daxil edilən Qazax sancağının dörd nahiyəsinin olduğu (İncə, Çuvar, Axstay (Axistabad), Türk) bildirilir. Adı çəkilən dəftərin 63 səhifəsinin Qazax sancağına aid olduğu deyilir (17).

1728-ci ildə Qazax sancağına aid nahiyələrin illik gəliri və əhalisini göstərən cədvəl verilmiş və dörd nahiyənin illik (ağça ilə) gəliri, kənd və camaatların sayı göstərilmişdir.

Kitabda verilmiş cədvəldə 1728-ci ildə gəliri 1.036.510 ağça olan Qazax sancağına 230 kənd, məzrə və qışlağın aid edildiyi, ancaq onların hansında yaşayış olmadığı göstərilmişdir. Nazir Əhmədlinin böyük və zəngin zəhmətinin uğurlu, dəyərli məhsulu olan kitabı Qazax nahiyəsinin ensiklopediyası adlandırma bilərik. Onun çoxcəhətliliyi, məzmunca yetərincə dolğunluğu və informasiyalarla zənginliyi bunu təsdiqləyir.

Orada bütün qazax nahiyəsi üzrə 6.633 ailənin yaşadığını, ondan 568 Salahlıda, 556 Şıxlıda, 526 ailənin Qıraq Kəsəməndə olduğu müəyyənləşdirildiyi və həmin yaşayış bölgələrinin Azərbaycan türklərinin yaşadıkları ən böyük kəndlər, 8 ailəli Ağstafanın isə ən kiçik kənd sayıldığı diqqətə çatdırılmışdır. Qazax nahiyəsi sakinlərinin bir kənddən başqa bölgələrə köçməsi, yeni yaşayış məskənləri salması, nahiyədən başqa yerlərə köçməsi, eləcə də başqa inzibati-ərazi vahidlərindən Qazax nahiyəsinə köçmə hallarının da kameral təsvirdə dəqiqliklə

Məmməd adlarının, Əli və Alının da eyni cür yazıldığı üçün onun adının Əli yoxsa Alı, Məhəmməd yoxsa Məmməd olduğunun çətinlik törətdiyi söylənilir. Müəllifin Əli və Alı adlarıyla bağlı dedikləri doğrudur. Ancaq Məhəmməd və Məmməd adları barədə deyilənlə razılaşmaq çətinidir. Çünki Məhəmməd və Məmməd adlarının bir-birindən seçilən rus variantları vardır.

Həcc, Məşhəd və Kərbəla ziyarətlərində olanlara nadir hallarda rast gəlinəydi, lakin bununla belə Hacı, eləcə də tərkibində Hacı işlənən Hacıməmməd, Hacımahmud və s. kimi mürəkkəb adların geniş yayıldığı deyilir.

Nazir Əhmədli başqa mahallarla tutuşduranda ayamalı adların geniş işləndiyini diqqətə çatdırmış, Qara Cəlil, Göy Məmməd, Qara Bayram, Keçəl Vəli, Sarı Xəlil, Kosa Əhməd, Gödək Süleyman, Kar Alı, Çolaq Qara, Çöp Hüseyin, Göy Vəli, Sarı Alı, Day Vəli, Kötük Alı, Çal Yusif, Nazik Alı, Yekə Vəli və s. nümunə göstərmişdir.

Çox güman edilmişdir ki, bu ayamalar həmin şəxslərin xarici görünüşünə, təbii qüsurlarına görə yaradılmışdır. Bəzi hallarda şəxslərin sənətini bildirən sözlərin də ayamaların əmələ gəlməsində rol oynadığı diqqətə çatdırılmış və bu nümunələr göstərilmişdir: Qara Cəlil, Göy Məmməd, Qara Bayram, Keçəl Vəli, Sarı Xəlil, Kosa Əhməd, Gödək Süleyman, Kar Alı, Çolaq Qara, Çöp Hüseyin, Göy Vəli, Sarı Alı, Day Vəli, Kötük Alı,

Qazax nahiyəsinin 1860-cı ildə edilmiş Kameral təsvirində vergi yalnız ödəyən kişilərin adlarının yazıya alındığı, qadınlar "başpulu" deyilən vergidən azad edildiyindən onların adlarının sənəddə əksini tapmadığı qeyd edilmişdir. Ancaq istisnaların özünü göstərdiyinin gözdən qaçmadığı diqqətə yönəldilmiş, müəllifə qaranlıq qalan, aşkarlanmayan səbəblərə görə bəzi şəxslər analarının adları ilə təqdim edilmişdir: Nəbi Mülxüsa oğlu, Ali Naziyetər oğlu, Qurban Kəklək oğlu, İbrahim Fatma oğlu, Yolçu Zalxa oğlu, Cəfər Nənəqız oğlu və s. Bununla belə, bu şəxslərin adları əsasən 1860-cı ildə Qazax nahiyəsində işlədilmiş qadın adlarının bir qisminin öyrənilməsi bildirilir. Bəzi şəxslərin adları ilə atalarının adlarının eyniliyi diqqətə çatdırılır: Şükür Şükür oğlu, Hüseyin Hüseyin oğlu, Nəsim Nəsim oğlu və s.

Nazir Əhmədli bunu uşaq doğulmazdan öncə atanın ölməsi və onun adının doğulan uşağa verilməsi ilə izah etmişdir. Bizə, onun izahı doğrudur. Bəzi adlardan əvvəl tat, ləzgi kimi sözlərin işlədilməsi: Tat Səfər, Ləzgi Mustafa və s. bu adlardan öncə işlənən Tat, Ləzgi sözlərinin həmin adların daşıyıcılarının etnik mənşələrinin göstəriciləri olduğu diqqətə yetirilmişdir.

Qazax nahiyəsində Məmməd, Alı, Həsən, Hüseyin, Mustafa, Nəsim, Nəbi, Yusif, Qulu, Xəlil, İsmayıl, İbrahim və b. Antroponimlərin ən geniş yayılmış adları olduğu, Məhəmməd, Əli adları göstərilən formada müstəqil xüsusi şəxs adları (antroponimlər) kimi rəsmi qeydə alındığı, həm də Əli adının Alı, Məhəmmədin isə Məmməd şəklində işlədildiyi barədə verilən məlumatın dilçilər üçün daha çox maraqlı olduğunu söyləmək mümkündür. Rus dilində Məhəmməd və

Çal Yusif, Nazik Alı, Yekə Vəli və s. Bu ayamaların həmin şəxslərin xarici görünüşünə, eləcə də təbii qüsurlarına görə verilməsinin daha çox güman ediləndiyi diqqətə çatdırılmışdır. Sənət bildirən sözlərlə işlədilmiş adlara aid bunların nümunə göstərildiyini görürük: Dəllək Alı, Qazı Bayram, Dəmirçi Əhməd, Şatırçı Vəli, Usta Abdulla, Çoban Allahqulu, Dərzi Məmməd, ruhani zümrəsinə mənsubluğu əks etdirən sözlərə Molla, Axund və Əfəndi ləkəmləri nümunə verilir.

Sazın, sözün dəyərləndirildiyi və geniş yayıldığı Qazax nahiyəsində 1860-cı ildə "aşiq" və "şair" epitetləri ilə yazılan bir nəfər şəxsin də adına rast gəlinməyə bilməzdi, çox güman ki, həmin növ adları əks etdirən hissə itib, yaxud qəsdən çıxarılmışdır. Nazir Əhmədlinin kitabını diqqətlə gözdən keçirəndə, oxuyanda dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa, tarixşünaslığa dair dəyərli bilgilər qazana bilirik. Orada Azərbaycan dilinin onomastikasında və onomastika (xüsusi adların cəmi) haqqında dilçiliyin Onomologiya şöbəsinə aid elmi qaynaqlarda rast gəlinməyən maraqlı dəyərli faktlar vardır. Kitabın obyektivi ensiklopedik (hərtərəfli) məzmunlu olduğu üçün tədqiqatçı, tərtibçi bir çox elm sahələrini, onlara aid anlayışları qədərincə bilməlidir. Əsər müəllifin yerinə yetirdiyi məsələlərə vətəndaş mövqeyindən yanaşıldığını və qarşısına çıxan elmi tələblərin öhdəsindən yetərincə gələ bildiyini sübut edir. Mən şəxsən bu kitabdən çox dəyərli məlumat əldə etdim. Atamın adı Qoca, Qocanın atası Yasir, Yasirin atası Əziz, Əzizin atası Məmməd, Məmmədin atası Yusif olmuşdur. Nazir Əhmədlinin kitabı ilə tanış olana qədər bildiklərim bunlar idi.

(Davamı var)